

Het eerste carillon van Hemony klonk in Zutphen

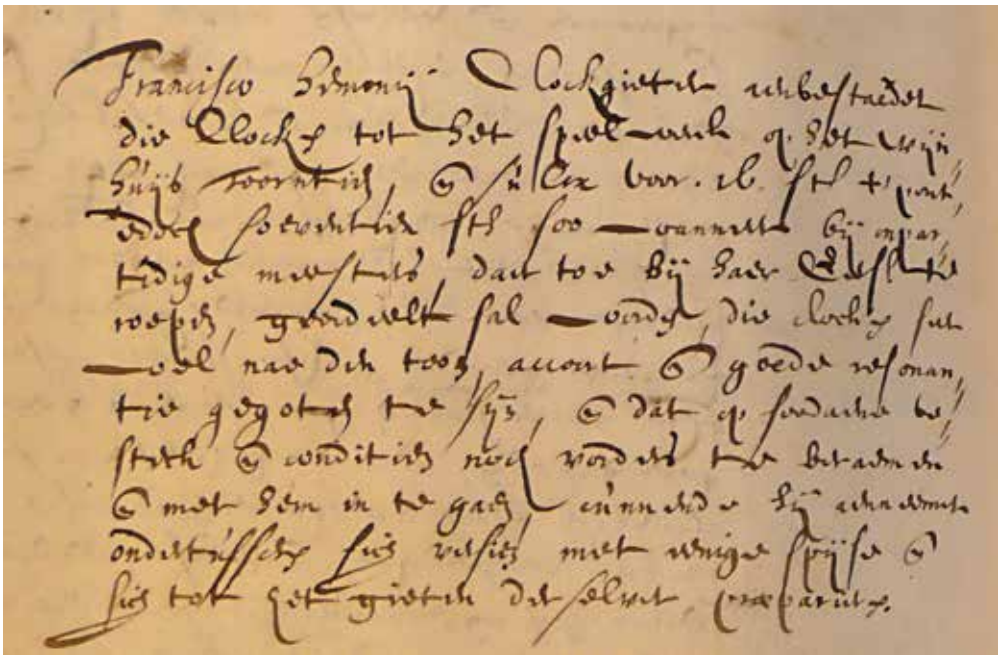
Jan Frings¹

In vele opzichten was de eerste helft van de 17e eeuw voor de stad Zutphen een boeiende periode. Stedenbouwkundig en op cultureel gebied maakte de stad een periode van groeiende welvaart door. De afwerking van de nieuwe Wijnhuistoren met onder andere de lantaarn, rond 1640, gaf de stad een nieuw gezicht. Het was in de Wijnhuistoren dat de eerste beiaard van de gebroeders Hemony kwam te hangen. Wat is daar zo bijzonder aan en hoe kwam dat? Een deel van het antwoord ligt in de bijzondere kwaliteiten die François Hemony en zijn broer Pieter moeten hebben gehad. Bovendien kwamen ze in contact met de juiste mensen en dat in de juiste tijd: jonkheer Jacob van Eyck, beiaardier te Utrecht en Juriaan Sprakel, uurwerkmaker te Zutphen. Dat leidde tot de eerste toonzuivere beiaard ter wereld. En dat was hier, in Zutphen.

François Hemony (1609-1667) was een reizende klokkengieter uit Lotharingen, toentertijd een door oorlogen geteisterd gebied. Een neef van hem, Mamertus Fremy, was getrouwd met een Winterswijkse en had zich daar gevestigd.² Misschien was dat een aanleiding dat François en zijn tien jaar jongere

broer Pieter (1619-1680) – die toen wel Pierre genoemd zal zijn – in deze streken terecht kwamen. Wat waarschijnlijk ook meetelde, was dat er veel vraag was naar klokkengieten. Elke stad die mee wilde tellen, had of wilde één of meer klokken, het liefst een klokkenspel. In ieder geval goten de gebroeders in 1641 drie luidd klokken voor wat nu de Hofkerk is in Goor. Twee van de drie overleefden de Tweede Wereldoorlog, de derde is omgesmolten en er weer bij gehangen.³

Afb. | Tekst in Memorie- en Resolutiënboek: opdracht aan Hemony, 1 augustus 1643.
(foto: auteur)

Francisco Hemony - Clokkengieter verbeft adst
die Clock tot het spel van de Wijn
huys toornen, & sulcx van. el. stl + punt
dies bevolking stl soo - van alle bij op
hijge mistels dat toe bij haer Oefstke
roepij, gendwelt sal - vordt die clockij sub
- vol nae die toog, account & goede resonan
tie gogotet toe hys, & dat op sordische be
stelt & condities noef vordet toe betadme
& met hem in te gelyc enmede bij ehaadme
ondertiffelje fus versiet met enige spijse &
lic tot get gieter die selue preparatje.

Transcriptie

De transcriptie van de tekst over het wegen van de klokken. Het gewicht werd uitgedrukt in ponden (lb). Een Amsterdams pond is 0,494 kg.

Den 25 & 26 September anno 1644
syn gewoegen die klokken vant nieuwe uyr
ende spelwerck opt wijnhuis ende bevonden te
houden in gewichte

Die grootste klokke sub no 1°	-----	4082
die halve uysr klokke sub no 2°	-----	1779
Die volgende sub no 3	-----	1337
sub no 4	-----	972
sub no 5 ofte die funfte	-----	768
die seste	-----	687
die seewende	-----	568
die achtste	-----	507
die negende	-----	439
die Thiende	-----	371
die Elfte	-----	327
die twaalfte	-----	257
die darthiende	-----	253
die vierthiende	-----	204
die vieffthiende	-----	183
die sestende	-----	148
die seewenthende	-----	130
ende die negenthende	-----	94

Doende te saemen ----- 13239 lb

Die uytgenoemene clocken sub no 10 heeft Gewoegen 371 lb ende sob no 15 183 lb. Doende t Samen ----- 554 lb
Ende die daer inde plaetse gecoemen sijn d'eene 373 ende d'ander 147 doende ----- 520 lb
sulx dat het eerste gewicht moet worden vermindert met 34 lb ende in plaetse van 13239 lb niet meer blyven als ----- 13205 lb

[naderhand toegevoegd:]

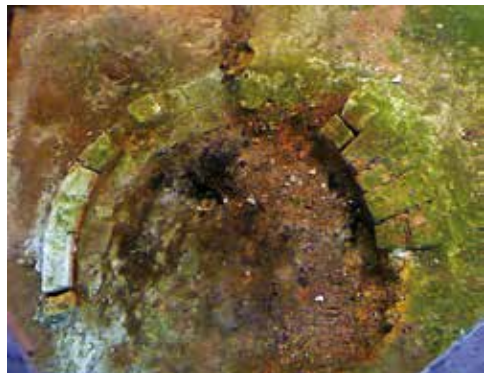
die Thiende clocke is de 7. Augustie 1646 daer uytgenoemen Eene ander inde paetse gehangen a ----- 373 lb

[ene:] die 15e clocke als tvorens uyt genoemen ende ene ander inde plaetse gehangen a ----- 147 lb

Juriaan Sprakel

In Zutphen woonde en werkte de uurwerkmaker Juriaan Sprakel. Hij had opdracht gekregen het uurwerk op de Wijnhuistoren, toen dat *heel versleten ende qualycken gaende*⁶ was te voorzien van *een nieuw uyr ende speelwerk*. De Sprakels kwamen uit Goor.⁵ Kwam Juriaan eens langs bij de familie en hoorde hij toen een goed klinkende klok? Wie zal het zeggen. In ieder geval duurde het niet lang of *Fransico Hemonij, clockgieter*, kreeg opdracht de klokken voor het speelwerk te gieten.⁶ (afb. 1) Er werd een prijs afgesproken: zestien stuivers het pond. Maar als een onpartijdige meester zou oordelen dat de klokken *seer wel nae den toon, accoort ende goede resonatie* zouden zijn, dan mocht het wel zeventien stuivers per pond kosten. Er gaan heel wat ponden in zo'n carillon; er is sprake van *elff duysent ende eenige ponden*.⁷ Hoeveel klokken en welke toonhoogten is hier niet duidelijk, al staat er ook *op soodaene besteck ende conditien noch verders te beramen ende met hem in te gaen*.

Tegenwoordig zijn carillon en Hemony ongeveer synoniem, dat was toen nog niet zo. In feite zouden de gebroeders hier in Zutphen hun allereerste carillon (of beiaard) bouwen. Zo wisten ze niet of de nieuwe, net door Hellenraet gebouwde Wijnhuistoren het gewicht van al die klokken wel kon torsen. François

Afb. 2 Restant van klokkengietersoven, Gudulakerk, Lochem. (foto: auteur)

Afb. 3 Attest voor de gebroeders Hemony.
(foto: Ron Elsinga, RAZ)

Hemony en Emond Hellenraet zijn in Nijmegen en Deventer op werkbezoek geweest om te kijken hoe ze de zaken daar hadden aangepakt.⁸ Zo kwamen ze aan die ongeveer elfduizend pond.

Het eerste Hemony-carillon

Als reizende klokkenmakers waren de broers gewend ter plaatse een gat in de grond te graven, waarin het hele voorbereidings- en gietproces plaatsvond. In Lochem zijn daar nog resten van te zien. (afb. 2) Maar hier in Zutphen ging het om een zeer omvangrijk, langdurig karwei. Ze namen hun intrek in het voormalige Isendoornklooster, ongeveer waar nu het Baudartius staat.⁹ Daar was ook de gieterij waar François en Pierre Hemony hun eerste Zutphense beiaardklokken goten. Maar, zoals blijkt uit een aantekening in het *Memoriën- en resolutieboek*,¹⁰ wogen de klokken samen geen 11.000 maar 13.250 pond, en het waren er negentien geworden. (zie de dertekst ‘Transcriptie’)

Het zou niet bij een beiaard van negentien klokken blijven. De twee onpartijdige mees-

ters, de befaamde Utrechtse beiaardier Van Eyck en zijn Deventer collega-beiaardier Lucas van Lenninck, waren dermate onder de indruk dat ze met de aanbeveling kwamen er nog wat bij te doen. En inderdaad werd reeds een jaar na de oplevering in 1644 opdracht gegeven om nog zes klokjes te gieten.¹¹ Hiermee was het eerste carillon van Hemony én van Zutphen een feit.

Het was een baanbrekend carillon. Behalve de betaling wilden de broers graag een *attest* hebben, een soort getuigschrift. Dat konden ze krijgen. Het ligt nu in het Zutphense archief;¹² het is een indrukwekkend uitzierend document (afb. 3) en er is iets geks mee. Er staat in dat *Francois en Pierre Hemoni* klokken hebben gegoten *tot sesentwintich klokken in t getal* (!). Er staat ook dat de gebroeders hadden verzocht een attest dit aangaande te geven, en dat kon men toch niet weigeren. Het stadszegel zou onder de brief worden gehangen. Aan het exemplaar in het archief hangt echter geen stadszegel, en er staat ook niet dat het een kopie is. Waarschijnlijk hebben de broers dit attest nooit gehad.

Al werden er later nog klokken aan toegevoegd, met dit eerste carillon begon de roem van de gebroeders Hemony. Hoe kwam dat?

Een van de genoemde onpartijdige meesters was jonkheer Jacob van Eyck.

Jonkheer Jacob van Eyck

Van deze Jan Jacob van Eyck (circa 1590-1657) wordt altijd weer vermeld dat hij familie was van Constantijn Huygens, en dat hij blind geboren was. Belangrijker is dat hij zich bewust was van de betekenis van de tonen en boventonen van een klok.¹³ En minstens zo belangrijk was dat hij in de gebroeders Hemony intelligente uitvoerders vond van zijn ideeën. Van Eyck beschikte, naast veel andere kwaliteiten, over een analytisch gehoor. Hij was in staat de afzonderlijke tonen van een klok of een muziekinstrument te onderscheiden en te benoemen. Er zijn meer mensen met zo'n analytisch gehoor; wie dat niet heeft, valt het moeilijk zich daarvan een voorstelling

Tonen en boventonen

Als je een snaar aanstrijkt of aantokkelt en als je een orgelpijp of een blaasinstrument aanblaast, krijg je een geluid. Dat geluid bestaat uit een toon (de grondtoon) en een reeks boventonen, karakteristiek voor het gebruikte instrument. Musici weten dat de frequenties van de boventonen zich tot de grondtoon verhouden als hele getallen. Als bijvoorbeeld een boventoon een octaaf hoger is, is de verhouding grondtoon: boventoon 1 : 2. Wij ervaren dan ook die boventonen als passend bij de grondtoon. Dat is bij een klok ingewikkelder. Ten eerste hangt de klank af van de plaats waar de klok wordt aangeslagen. Ten tweede is het niet vanzelfsprekend dat de verhoudingen van de diverse frequenties in hele getallen kan worden uitgedrukt. Bij een klok is het mogelijk dat bij een grondtoon c een boventoon cis, een halve toon boven de volgende octaaf, is; dat klinkt niet goed. De frequentieverhouding is dan 1:2,12.

te maken. Leg een blinde maar eens uit hoe de regenboog eruit ziet.

Dank zij dit vermogen kon Van Eyck omschrijven wat er mis was aan een niet goed klinkende klok. Zeker zo belangrijk was dat hij ook inzag wat daaraan te doen was, hoe je een klok zuiver kon stemmen. En het is gebleken dat hij daarvoor gehoor vond bij de Hemony's. Er zijn aanwijzingen dat ook Pieter Hemony een analytisch gehoor had. In een brief legt hij een opdrachtgever uit dat niet iedere klokkengieter een beiaard kan maken. Hij schrijft *...toutes bonnes cloches ont 6 ton, asavoir c (oct.) c, g (quint) di (minor) – c – g (la plus haut)...* oftewel '...alle klokken hebben zes tonen, namelijk c, c1, es1, g1, c2 en g2...'.¹⁴ Ook François had waarschijnlijk deze gave. Er bestaat een afschrift van een brief van hem.¹⁵ In het Latijn beschrijft hij daarin een aantal vereisten van een klok: *...debet campana bona ita esse proportionata, ut exhiberi per eam, seu ex ea percipi possint tres octave, dua quinte, tertia major et tertia minor.* In vertaling: 'een goede klok moet zo zijn geproportioneerd, dat er uitgehaald, of in waargenomen kunnen worden drie octaven, twee kwinten, een grote en een kleine terts'. Ook gezien het profijtelijke contact tussen de Hemony's en Van Eyck is het zeer waarschijnlijk dat alle drie betrokkenen deze gave hadden. Het resultaat mocht er zijn. De Zutphense Hemony-klokken waren zo 'nazingbaar' dat sindsdien een carillon alle hele en halve tonen van een toonladder kon – en moest – hebben. Nu zal ook duidelijk zijn waarom Van Eyck en Van Lenninck aandrongen op die extra klokken. Wie wil horen hoe een beiaard van vóór die tijd klonk, moet eens gaan luisteren in Monnickendam. Maar wie hieruit concludeert dat eerdere klokkengieten maar wat deden, beseft niet dat de hausse aan klokkenspelen er dan niet was geweest. De Hemony's en Van Eyck hebben indertijd de laatste stap naar een beiaard als muziekinstrument gezet.

Afb. 4 De lantaarn van de Wijnhuistoren met klokken (foto: auteur)

Het karwei in Zutphen was zo goed als klaar toen een zeer zelfbewuste François Hemony een brief naar Deventer stuurde, inhoudend dat hij wel een betere beiaard kon verschaffen dan ze daar hadden. Het andere lid van de beoordelingscommissie was, we zagen het al, de Deventer organist en beiaardier Lucas van Lenninck. Die had waarschijnlijk geconstateerd dat de bellen van Hemony van betere kwaliteit waren dan die waar hij het mee moest doen. Met Van Eyck aan de ene kant en vaak, maar lang niet altijd, Sprakel aan de andere kant bouwden de Hemony's, soms apart, soms samen, de ene beiaard na de andere.

Op een gegeven moment kreeg François een aanbod uit Amsterdam dat hij niet kon weigeren. In 1657 vestigde hij zich daar. Pieter ging naar Gent. Hij bleef veel samenwerken met zijn broer; toen François in 1667 overleed, zette Pieter de zaak voort.

Het bijzondere van de Hemony's

Op grond van de beschrijving van een bezoeker aan zijn werkplaats en een enkele brief van François Hemony, gecombineerd met

talrijke publicaties van André Lehr, kunnen we een beeld krijgen van de werkwijze van François en Pierre Hemony. Circa vijftig beiaarden kwamen uit de gieterij van Hemony. In onder meer Utrecht, Groningen, Gent, Antwerpen, Amsterdam, Enkhuizen klinken nog dagelijks de klokken van Hemony. Maar ook dichterbij, in de beiaard van de Lebuïnuskerk in Deventer, hangen klokken van Hemony, en sinds 1645 hangen er ook twee in het kerkje van Almen.^{16 17} Zutphen zelf heeft nog twee klokken: één in het carillon en één in het Stedelijk Museum. De klok in het museum (afb. 5) heeft als opschrift *Petrus Hemony fecit Amstelodamum Anno 1677*. Die staat dus niet in het weegrapport van 26 september 1644. De rest is verkocht of verloren gegaan. Die enig overgebleven klok in de toren is wat in het weegrapport *die halve uys klokke sub n° 2°* van 1779 pond is; wij zeggen nu dat hij ongeveer 950 kg weegt. Met die klok is iets heel merkwaardigs aan de hand. Toen hij was gestemd door Hemony was de toonhoogte fl. Maar die is door de klokkengieter Van Bergen herstemd naar e1.¹⁸ Dat is heel ongewoon: een klok omlaag stemmen. Daartoe moet materiaal aan de onderkant zijn weggehaald.

Afb 5 De klok van Petrus Hemony uit 1677. (Stedelijk Museum Zutphen)

Afb. 6a Bijenkorftype in het Westfälisches Glockenmuseum te Gescher.

6b Suikerbrood- of punthoedtype.

6c Hoedvormige klok. (foto's: auteur)

In 1909 is experimenteel onderzoek gedaan naar klokken van F. Hemony door A. Vas Nunes. Ook hij stelde de vraag *Wat is het dat Hemony's klokken, wat hare zuiverheid van klank aangaat, verheft boven die van de meeste klokkengieters*¹⁹ Na uitgebreide klankanalyses concludeert Vas Nunes dat in alle klokken van Hemony een zuiver akkoord klinkt. Klokken van anderen laten storende bijtonen horen. Vas Nunes citeert een brief van Hemony,²⁰ waarin die beschrijft wat de problemen zijn en ook hoe hij die te lijf gaat. Ook schrijft Hemony over het belang van de vorm, van het profiel van de klok. In dit licht is het interessant te weten dat er een evolutie is geweest wat de vorm van klokken betreft van een bijenkorfachtige klok (afb. 6a), via een type dat men suikerbrood (afb. 6b) noemt,²¹ naar het huidige model. Daarnaast is enige tijd een hoedachtige vorm (afb. 6c) geprobeerd. Naast al zijn verdiensten had Hemony ook het geluk dat de klok zijn vorm had gevonden, wat hij overigens heel goed beseft.²²

De praktijk

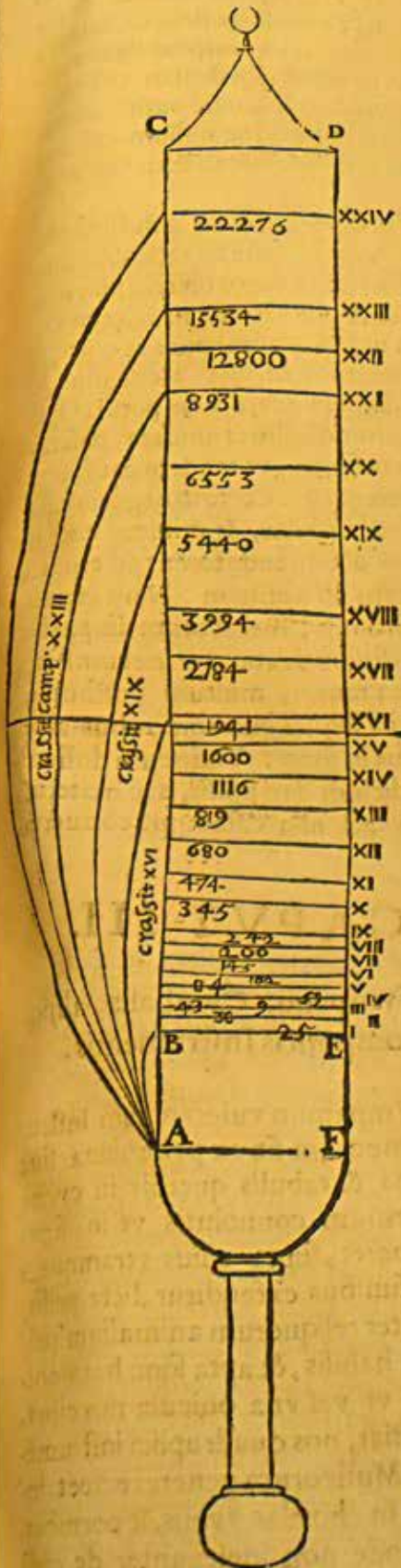
Het eerste wat een klokkengieter deed als hij een opdracht had binnengehaald, was klokspijs kopen. Klokspijs bestaat uit een legering van ongeveer 80% koper en 20% tin, afgezien van kleine verontreinigingen; het is brons. Klokkengieters goten desgewenst

ook kanonnen en vijzels. Soms leverde de opdrachtgever kapotte klokken; een kapotte klok is onbruikbaar, behalve dat het brons weer gebruikt kan worden voor een nieuwe klok. De hoeveelheid benodigde klokspijs hing natuurlijk af van de grootte van de gewenste klok. Om dat te berekenen gebruikte de klokkengieter zijn *brochette* (afb. 7), ook wel *baton de Jacob*²³ genaamd. Dat was een houten of bronzen cilinder van 20 à 30 cm.

Met behulp van deze brochette kon hij zijn ontwerp maken voor de klok. Lehi²⁴ heeft aannemelijk gemaakt hoe klokkengieters waarschijnlijk hun klokken ontwierpen. Hij wijst er ook op dat zeer zelden de toonhoogte erbij is aangegeven. Dat was niet zo interessant. We hebben al gezien dat Zutphen niet vroeg om bepaalde toonhoogten; er werd uitgegaan van een bepaald aantal ponden.

Het gieten van een klok is een secuur werk; er kan van alles mis gaan.²⁵ Hemony goot de klok met een iets te dikke wand; dat doet men nu nog. Zo'n klok heeft *stemreserve*. Na het gieten keerde hij de klok om op een werkbank en dan ging hij stemmen door aan de binnenkant wat materiaal weg te halen. Iedere klokkengieter deed dat, de een wat zorgvuldiger dan de ander. Vaak gebeurde dat als de klok al hing. Sommigen hakten wat materiaal weg waar het ze goed leek.²⁶ Van de Utrechtse klokkengieter Aelt van Meurs is bekend hoe hij het in 1625 aanpakte;²⁷ verhogen en verlagen van de toon deed hij door *uuythouden ofte verkorten na den eysch van 't werck*. Maar Commelin schrijft

Scala crassitie, & ponderis 24 campanarum.

Afb. 7 Een brochette (uit: Athanasius Kircher, *Musurgia Universalis*, Vol. I, Rome 1650, p. 527). Het opschrift 'Scala crassitie & ponderis 24 campanarum' betekent: schaal van dikte en gewicht van 24 klokken. De afstanden vanaf de lijn AE tot elk van de klokken zijn in slagen op ware grootte. De slag is de basismaat van de klokkengieter, het is ook de dikte van de slagring, het gebied waar de klepel de klokwand raakt (meer hierover in Lehr Profielconstructies). (foto: auteur)

dat Hemony in uiterste stilte²⁸ een paar mannen met *scherpe staale Beytels* materiaal aan de binnenzijde van de klok door uitdraaien liet weghalen. Op het juiste moment moesten ze dan stoppen. Ook vermeldt Commelin dat Hemony gebruikmaakte van metalen staafjes die op een gegeven moment gingen resoneren; dan had hij de juiste toon. Het is maar de vraag of hij dat al deed bij de klokken in Goor. Een bekend verhaal over jhr. Van Eyck was dat hij door de juiste toon te fluiten wijnglazen kon laten trillen en ook aan een klok zo een toon kon ontlocken. Daarom is het aannemelijk dat Van Eyck en Hemony de techniek van de staafjes samen hebben ontwikkeld. Maar vermoedelijk was Hemony al in Goor preciezer dan zijn concurrenten, en waarschijnlijk ook muzikaler. ●

Noten

- 1 Met heel veel dank aan Gert Oldenbeuving.
- 2 De meeste gegevens over de Hemony's zijn ontleend aan André Lehr, *De klokkengieters François en Pieter Hemony*, Eijsbouts, Astén 1959.
- 3 Voor een uitgebreid verhaal, zie S.B. Siebelink.
- 4 *Memoriën- en Resolutiënboek der stad Zutphen*, 16 april 1642. Regionaal Archief Zutphen, Oud-archief van de Stad Zutphen (1206-1815), nummer toegang 001, inv.nr. 11.
- 5 Voor meer bijzonderheden, zie M.M. Doornink-Hoogenraad.
- 6 *Memoriën- en Resolutiënboek der stad Zutphen*, 1 augustus 1643. NL-ZuRAZ, OAZ, 0001, inv. nr. 11.
- 7 *Memoriën- en Resolutiënboek der stad Zutphen*, 15 maart 1644. NL-ZuRAZ, OAZ, 0001, inv.nr. 11.

- 8 *Memoriën- en Resolutiënboek der stad Zutphen*, 15 maart 1644. NL-ZuRAZ, OAZ, 0001, inv.nr. 11.
- 9 B. Fermin & M. Groothedde, hoofdstuk 5.
- 10 *Memoriën- en Resolutiënboek der stad Zutphen*, 25 en 26 september 1644. NL-ZuRAZ, OAZ, 0001, inv.nr. 11.
- 11 *Memoriën- en Resolutiënboek der stad Zutphen*, 23 april 1645. NL-ZuRAZ, OAZ, 0001, inv.nr. 12.
- 12 NL-ZuRAZ, OAZ, 0001, inv.nr. 2018.
- 13 D. van den Hul.
- 14 A. Lehr, *een klokkengieter schrijft*, p. 58.
- 15 *Gasparis Schotti*, p. 359. Het werk is als Google-book te vinden en te downloaden.
- 16 J. de Graaf, p. 302-303.
- 17 NL-ZuRAZ, Hervormde Gemeente Almen, 5069, inv.nr. 286.
- 18 Vriendelijke mededeling door Gert Oldenbeuving.
- 19 A. Vas Nunes p. 65.
- 20 A. Vas Nunes p. 36.
- 21 L. Rombouts, p. 47, 66 en 115.
- 22 A. Vas Nunes, p. 37.
- 23 A. Lehr, *Profielconstructies* p. 18.
- 24 A. Lehr, *Profielconstructies* p. 7.
- 25 Zie bijvoorbeeld Lehr 1959, p. 64, en Lehr 1976, p. 20-23.
- 26 A. Lehr e.a., *Biaardkunst* p. 108.
- 27 D. van den Hul p. 120 en 274.
- 28 C. Commelin, deel 1 p. 442.
- Graaf, J. de, *Uit Gorssel's Verleden*, Gijsbers & Van Loon, Arnhem 1968.
- Hul, Dirk van den, 'Klokkenkunst te Utrecht tot 1700' (Met bijzondere aandacht voor het aandeel hierin van Jhr. Jacob van Eyck), in *Stichtse Historische Reeks* 8, Walburg Pers, Zutphen 1982.
- Lehr, André, *De Klokkengieters François en Pieter Hemony*, B. Eijsbouts c.v. Asten 1959.
- Lehr, André, *Van paardenbel tot speelklok, de geschiedenis van de klokkietkunst in de Lage Landen*, Europese Bibliotheek, Zaltbommel 1971.
- Lehr, André, *Leerboek de Campanologie*, Nationaal beiaardmuseum, Asten 1976.
- Lehr, André J., *Profielconstructies van luid- en beiaardklokken in het verleden*, Nationaal Beiaardmuseum, Asten 1991.
- Lehr, André, Wim Truyen en Gilbert Huybens, *Biaardkunst in de Lage Landen*, Lannoo, Tiel 1991.
- Lehr, André, *Een klokkengieter schrijft zijn opdrachtgever. De brieven van klokkengieter Pieter Hemony (Amsterdam) aan abt Antoine de Loose (Ename B.) 1658-1678*, Nationaal Beiaardmuseum, Asten 2004.
- *Memoriën- en Resolutieboek*, zie RAZ.
- Rombouts, Luc, *Zingend Brons, 500 jaar beiaardmuziek in de Lage Landen en de Nieuwe Wereld*, Davidsfonds, Leuven 2010.
- Siebelink, S.B., 'De briljante toon van de Hemonyklok', in *Jaarboek 2010 in de hof*, Stichting In de Hof, Jaargang 1, uitgave 2010.
- Vas Nunes, A, *Experimenteel onderzoek van klokken van F. Hemony*, Amsterdam 1909.
- Regionaal Archief Zutphen (RAZ), archiefnummer 1, Oud-archief van de stad Zutphen (1206-1815) (OAZ), inventarisnummer 11: *Memoriën- en resolutieboek der stad Zutphen 1641-1645*.
- RAZ, OAZ, inventarisnummer 12: *Memoriën- en resolutieboek der stad Zutphen 1645-1648*.
- RAZ, Archief van de Hervormde Gemeente Almen (1607-2000), archiefnummer 5069, inventarisnummer 286.
- <http://www.andrelehr.nl/2012/stembankhemony.pdf>

Geraadpleegde literatuur

- Commelin, Casparus & Pieter Vlaming, *Beschryvinge van Amsterdam, zynde een nauwkeurige verhandelinge tot den Jare 1691*, Amsterdam 1726.
- Dieren, J. van (samensteller), *Pastores en parochianen: de geschiedenis van het kerkelijk leven in Warnsveld opgetekend in 69 impressies*, Warnsveld, 2001.
- Doornink-Hoogenraad, M.M., 'Jurrien Sprakel, een aanvulling', in *Verlagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, Zes en zestigste stuk, p. 224-228, 1951.
- Fermin, B., & M. Groothede, *Tussen de Scholentoren en de Kruittoren, Zutphense archeologische publicaties* 26, Zutphen 2006.
- *Gasparis Schotti Magiae Universalis Naturae et Artis*, II, lib. VI.